

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ ΩΣ ΛΑΟΓΡΑΦΟΣ *

Ἔργον τι εἶναι λαογραφικόν, ὅταν δὲν ὑπηρετῇ ἄλλον, πρακτικὸν ἢ βιοτικὸν σκοπὸν, ἀλλ' ἀποβλέπῃ ἀπλῶς εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ λαοῦ.

Ἄν λοιπὸν θελήσωμεν νὰ ἐρευνήσωμεν ποῖοι ἐκ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἤσκησαν πράγματι λαογραφίαν, πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Ἐκεῖ θὰ συναντήσωμεν τὸν πρῶτον λαογράφον τῶν μέσων χρόνων, τὸν πολυῖστορα καὶ πολυγραφώτατον Μιχαὴλ Ψελλόν, τὸν κύριον ἀντιπρόσωπον μιᾶς ὁλοκληροῦ ἑκατονταετηρίδος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας.

Ὡς γνωστόν, ὁ Ψελλὸς παρέχει μεγάλην πληθὺν λαογραφικῶν εἰδήσεων, ἐγκατεσπαρμένων εἰς τὰ πολυπληθῆ ἔργα του ¹, ἔγραψεν ὅμως καὶ τινα συνηγμένα (*Ἐρμηνεῖται εἰς κοινολεξίας, ἐρμηνεῖται εἰς δημῳδαίς δεισιδαιμονίας*), ἅτινα, ὥς τὰ ἐξακροτάτω ἤδη ὁ Ν. Γ. Πολίτης, εἶναι «ἔργα λαογραφικῆς ἐρεῦνης» ². Ἐν αὐτοῖς ὁ Ψελλὸς ἀνερευνᾷ «τὴν τῶν πολλῶν γλῶτταν» ³ καὶ σπονδάζει «τὰς μεθόδους καὶ τῶν φάσεων ἢ ἄλλως ἀποτροπαίων» ⁴, ἀντιδιαστέλλων οὕτω «τὸν δημῳδὸν λόγον» καὶ τὰ «δόγματα καὶ ἔθνη καὶ νόμους καὶ ἔργα καὶ λόγους» τῶν πολλῶν ⁵ καὶ «ὅσα, ὡς λέγει, ἡ γυναικὼν ἴτις νομοθετεῖ» ⁶ πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν γνῶσιν τῶν «ὀλίγων καὶ εἰδότων».

* Ἀνεκοινώθη εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Θ' διεθνὲς βυζαντινολογικὸν συνέδριον τὴν 10 Ἀπριλίου 1953.

¹ Τὰς εἰδήσεις ταύτας τοῦ Ψελλοῦ συνέλεξε καὶ ἐχρησιμοποίησεν ἀφθόνης ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς Φαίδων Κουκουλὲς εἰς τὸ μέγα περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν ἔργον του καὶ εἰς τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά.

² Ν. Γ. Πολίτου, Ἔρευναι περὶ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Λαογραφία Γ' 605.

³ Κ. Σάθια, Μεσαιων. βιβλιοθήκη, τ. Ε' 541. Πρβλ. αὐτ. Ε' 532 «τὴν ἰδιώτιδα φωνήν».

⁴ Migne, PG, 122, 491 : «καὶ οὐχ ὥσπερ οἱ πολλοὶ περὶ τοῦτο μὲν ἐσπούδακα, ἐκεῖνο δὲ ἀπωσάμην, ἀλλὰ καὶ τῶν φάσεων ἢ ἄλλως ἀποτροπαίων ἐπιγνῶναι τὰς μεθόδους ἐσπούδακα».

⁵ Migne, PG, 122, 821. Πρβλ. Michaelis Pselli Scripta minora ed. Ed. Kurtz - Fr. Drexl 2, 239 : κατὰ τὴν τῶν πολλῶν δόξαν, 2, 240 : τῇ τῶν πολλῶν δόξῃ ἐπόμενος.

⁶ Κ. Σάθια, Μεσαιων. βιβλιοθήκη, Ε' 28.

Πρᾶγμα παράδοξον διὰ τὴν ἐποχὴν του, ὁ Ψελλὸς εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Χοιροσφάκτην ¹ ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν «ἐραστήν» τῆς ἀπλοῖκωτέρας καὶ ἀληθοῦς» ἥτοι τῆς δημώδους γλώσσης, γράφων δὲ τῷ πατριάρχει Ἀντιοχείας ὁμολογεῖ ὅτι καὶ ταύτην μεταχειρίζεται εἰς τὰς ἐπιστολάς του : «ἐγὼ δέ, λέγει, εἰ καὶ σοφὸς ἴσως τυγχάνω γενόμενος, ἀλλ' οὐ πάντοτε οὐδὲ πρὸς πάντας ἀττικίζειν προήρημαι» ². Πρὸς τούτοις προλογίζων εἰς τὰ περὶ τῆς γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης ἐξαίρει τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν, ἣν ἔχουσι καὶ αὐταὶ αἱ παιδιαὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, λέγων : «οὐ τὰ σπουδαῖα μόνον αἰρεῖται φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ ὅσα τοῖς πολλοῖς δοκεῖ παίγνια καὶ ἀσποῦδαστα» ³. Τὴν ἐνασχόλησίν του δὲ καὶ περὶ πράγματα «ἄρρητα», εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν ὁποίων ὁ ἴδιος πολλακίς δὲν πιστεύει καὶ τῶν ὁποίων τὰς αἰτίας, ὥς λέγει, ἀδυνατεῖ νὰ εὗρη, ἀποδίδει εἰς «τὴν τῆς ψυχῆς πολυπραγμοσύνην» ⁴, εἰς «τὸν περὶ πᾶσαν γνῶσιν τῆς ψυχῆς ἀκάθεκτον ἔρωτα» ⁵.

Ὅτι δὲ σπουδάζων περὶ ταῦτα δὲν ἀποβλέπει ὥς οἱ πρὸ αὐτοῦ εἰς πρακτικόν τινα σκοπὸν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐκτελεῖ ἐρευνητοῦ ἔργον, ὥς καὶ ἡμεῖς τὸ ἐννοοῦμεν σήμερον, συνάγεται ἐξ ὧν αὐτὸς ὁ Ψελλὸς λέγει : «τὰς μὲν μεθόδους ἀπάντων συνέλεξα, οὐκ ἔχρησάμην δὲ οὐδεμιᾷ τῶν ἀρρητουρογῶν... τοσοῦτον ἐκ τούτων συμπορισάμενος, ὥστε εἰδέναι ἔχειν, ὥς ἐστὶ τῶν γινόμενων ἔνια, ἀναίτιον τοῖς πολλοῖς τὴν δύναμιν ἔχοντα» ⁶.

Πρὸς τούτοις ἀναζητεῖ καὶ «τὰς αἰτίας τῶν γινόμενων», ἀλλ' ἔστιν ὅτε ἐπέχει γνῶμην, συνειδώς, ὥς λέγει, ὅτι «οὐ πάντων τὰς αἰτίας εὗρεῖν ἡμεῖς δεδυνήμεθα, ἀλλὰ διαφεύγει τὰ πλείω τὴν ἡμετέραν διάνοιαν· ἐνθεν ἡ παραδοξοποιία ἔχει τὴν γένεσιν» ⁷. Πρὸ πάσης δ' ἐρμηνευτικῆς προσπαθείας ἐξετάζει «αὐτὸ τὸ ἀπλοῦν σημαινόμενον τοῦ ὀνόματος καὶ ἐπὶ τίνων μὲν ὁ δημώδης λόγος τοῦτο τέταχε, τίνα δὲ εἴληχε τὴν ὑπόστασιν» ⁸. Οὕτω ἰδίως πραγματείας ἠξίωσε τὰς κοινολεξίας καὶ τὰ δημώδη ρητὰ καὶ τὰς δεισιδαιμονίας τῶν πολλῶν, τὰς ὁποίας καὶ φιλοσόφως ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ.

¹ Scr. min. 2, 173.

² Αὐτ. 2, 159. Καὶ κατωτέρω, σελ. 161 : «Ἀρκέσει δέ μοι ἡ ἰδιωτεία τῆς λέξεως καὶ τὸ ἀρελὲς κάλλος καὶ ἄτεχρον». Πρβλ. ὅσα περὶ τῆς «ἐμφύτου καὶ ἀπανουργήτου γλώττης» λέγει αὐτ. 2, 75.

³ Κ. Σάθ α, Μεσ. βιβλ. Ε' 527.

⁴ Κ. Σάθ α, αὐτ. Ε' 478 : «Ἐμοὶ δὲ οὐδὲν τῶν ἀρρητων διὰ τὴν τῆς ψυχῆς πολυπραγμοσύνην ἠγνόηται».

⁵ Κ. Σάθ α, ἔνθ' ἄν. Ε' 57 : «... ὁ περὶ πᾶσαν γνῶσιν τῆς ψυχῆς ἀκάθεκτος ἔρωτος, ἡ παρὰ τῶν ὁμιλούντων ἀνάγκη πεπείκασι καὶ τούτοις ἐμφιλοχωρεῖν».

⁶ Κ. Σάθ α, ἔνθ' ἄν. Ε' 478. Πρόσθετε αὐτ. Ε' 57 «λίθοις δὲ καὶ πόαις δυνάμεις μὲν ἀρρητους καταμεμάθηκα, τὴν δὲ περίεργον τούτων χρῆσιν μακρὰν ἀποσάμην».

⁷ Κ. Σάθ α, ἔνθ' ἄν. Ε' 477 κέ.

⁸ Αὐτ. Ε' 532.

«ἡ γε φιλοσοφία, λέγει, καὶ ἐξ ἀκάνθης ῥόδα πειράται τρυγᾶν καὶ ἀπὸ πέτρας ἀρνέειν ὕδατα»¹. Καὶ τὰ δημώδη ρητὰ ὑπολαμβάνει «φιλόσοφα» «οὐχ ὡς τοῦ δήμου φιλοσοφοῦντος, ἀλλ' ὡς τοῦ πρώτως εἰρηκότος ὑψηλότερόν τι ἴσως ἐνθυμηθέντος»². δέχεται δηλαδή ὅτι αἱ γινῶμαι καὶ παροιμίαι ἐκ τοῦ ἀνωτέρου στρώματος ἐξέπεσαν εἰς τὸ κατώτερον στρώμα τοῦ λαοῦ καὶ ζητεῖ ν' ἀνεύρῃ τὴν ἀρχικὴν τῶν ἔννοιαν, ἔστω καὶ ἂν εἰς τὰς ἀναζητήσεις αὐτὰς ἀκολουθῇ καὶ αὐτὸς τὴν ἀναγωγικὴν ἢ ἀλληγορικὴν μέθοδον.

Θὰ ἐξετάσω κατωτέρω τινὰς ἐκ τῶν ἀκραιφνῶς λαογραφικῶν πραγματειῶν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

Παραλείπω ὅσα οὗτος ἔγραψε περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ κερατᾶ, καθόσον περὶ αὐτῶν διέλαβε διεξοδικῶς εἰς τὰ τελευταῖα ἔργα του ὁ Φ. Κουκουλές, καταδείξας ὅτι οὔτε ὁ Dindorf οὔτε ὁ Körte οὔτε ὁ Χαριτωνίδης ἐπέτυχον νὰ εὑρουν τὴν προέλευσιν τῆς λέξεως καὶ ὅτι ἡ ὁρθὴ περὶ αὐτῆς ἐρμηνεία εὐρίσκεται παρὰ τῷ Ψελλῷ³.

Τὸ περὶ Βαβουτζικαρίου πονημάτιον τοῦ Ψελλοῦ⁴ δὲν ἔτυχε μέχρι τοῦδε τῆς δεούσης ἐρμηνείας.

Ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Καλλικαντζάρου οὐδεμία ἀμφιβολία⁵. Ὅσα δ' ὁ Ψελλὸς λέγει εἰς ἐξηγήσιν τοῦ φαινομένου εἶναι, ὡς νομίζω, ἐπαρκῆ ἵνα κρίνωμεν τὸν βυζαντινὸν λόγιον καὶ ὡς λαογράφον.

Μὴ πιστεύων ὁ ἴδιος εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ δαιμονίου τούτου ἀποδίδει τὴν εἰς αὐτὸ πίστιν εἰς τὸν δεισιδαίμονα φόβον τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, παραθέτει δὲ τὰς παρατηρήσεις του ἐπὶ ἀνθρώπου τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός του, ἐπὶ δούλου, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς ταπεινόν, ἀμαθῆ καὶ ἐπιρρεπῆ εἰς μυθοπλαστίαν. «*Ἦν τις κάμοι, λέγει, ἀνθρωπίσκος, ἀγεννὴς μὲν τὴν ψυχὴν, λογοποιὸς δὲ οὐχ ἥμισυ. Τούτῳ γοῦν οὐ νυκτὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡμέρας τὰ τοιαῦτα παρυσίστατο φάσματα· ἑώρα γοῦν τὸ μὴ ὄν, ὥσπερ ὁ Ὅρεστης τὰς Εὐμενίδας· καὶ ἔπλαττε τὸ ἀνύπαρκτον, νυκτὸς δὲ βραχὺ τι*

¹ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 536.

² Αὐτ. Ε' 541.

³ Φ. Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός. Τόμ. Γ' σ. 303 κέ. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ λαογραφικά τ. Β' σ. 187 κέ.

⁴ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Τί ἐστὶ Βαβουτζικάριος. Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 571 - 572.

⁵ Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις σ. 1262 κέ. Ὁ Ψελλὸς τὸν Βαβουτζικάριον σχετίζει πρὸς τὴν βανώ, ἡ δ' ἐτυμολογία αὐτοῦ κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέν, Βυζ. βίος κτλ. τόμ. Α' 1, 153, εἶναι ὁρθή. Ὁ Roscher τὸ ὄνομα Βαβουτζίας ἢ Βαβουτζικάριος συνάπτει πρὸς τὴν λέξιν *παποῦσι*, τὴν ἐτυμολογίαν δ' αὐτοῦ δέχεται ὁ Ν. Γ. Πολίτης ὡς συναφῆ πρὸς τὰς περὶ ὑποδέσεως τῶν Καλλικαντζάρων δοξασίας (Παραδόσεις σ. 1253).

προβαίνων, εἴτα δειλιάσας ἀνέστρεφε, καὶ τοῖς πολλοῖς ἀνετύπου τὸν μὴ ὄντα Βαβουτζικάριον».

“Ὅτι πρόκειται περὶ φόβου προκαλουμένου δῆθεν «ἐκ τῶν συμβαινόντων κατὰ τὰς νύκτας τοῦ Δωδεκαημέρου, ἥτοι ἐκ τῶν τότε περιερχομένων μετεμψιευσμένων»¹ οὐδόλως ἐξάγεται ἐκ τῶν λόγων τούτων τοῦ Ψελλοῦ.

“Ὅσα δ’ ἀκολούθως οὗτος λέγει εἰς φιλοσοφικὴν ἐξήγησιν τοῦ δεισιδαίμονος τούτου φόβου φανερώνουν βαθεῖαν ψυχολογικὴν παρατήρησιν. «Γίνεται δὲ τοῦτο, λέγει, ἐκ κοινοῦ πάθους, σώματος φημί καὶ ψυχῆς· ἡ μὲν γὰρ τῇ ἐμφύτῳ νόσῳ ταράττεται· οἱ δέ γε ὀφθαλμοὶ τηνικαῦτα τῆς ὁρατικῆς δυνάμεως ἔχοντες, καὶ μὴ καθαρὸν τὸ φῶς ἀκοντίζοντες, ὃ π ᾱ σ χ ο υ σ ι ν ἔ σ ω θ ε ν, ἔ ξ ω θ ε ν ὁ κ ο ῦ σ ι ν ὁ ρ ᾱ ν· καὶ τὸ πάθος τοῦτο δαίμων ἐκείνοις ἐνομίσθη καὶ ὀνομάσθη». Ἡ ἐξήγησις αὕτη προφανῶς δὲν διαφέρει κατ’ οὐσίαν ἀπὸ τὴν διδομένην καὶ σήμερον εἰς τὴν μυθοπλαστικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐνέργειαν, καθ’ ἣν σκέψεις καὶ συναισθήματα καὶ πλάσματα τοῦ ἑσωτερικοῦ του κόσμου ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ προβάλλει εἰς τὸν ἔξω κόσμον, τὸν ὁποῖον οὕτω γεμίζει μὲ φάσματα καὶ μορφὰς μυθικάς, εἰς τὰς ὁποίας δίδει ψυχὴν ἐκ τῆς ψυχῆς του². Οὕτω ἐδημιουργήθησαν καὶ τὰ νυκτερινὰ δαιμόνια, οἷος ὁ Βαβουτζικάριος. Διατί τώρα συμβαίνει ἡ μυθοπλαστία αὕτη νὰ περιορίζεται εἰς τὰς νύκτας τοῦ Δωδεκαημέρου, τοῦτο ζητεῖ ὁ Ψελλὸς νὰ ἐξηγήσῃ λογικῶς· διότι τότε, λέγει, «διὰ τὰς ἀναγκαίας πανηγύρεις νυκτὸς παρ’ ἀλλήλους οἱ ἄνθρωποι ἀφικνούμενοι τό τε πάθος ὑφίστανται καὶ ἡ τοῦ δαίμονος χώραν ἔχει ὑπόληψις».

Κατὰ ταῦτα ὁ βυζαντινὸς σοφὸς οὐ μόνον ἀπηκριβωμένας ἐξ ἰδίων παρατηρήσεων εἰδήσεις μᾶς παρέχει, ἀλλὰ καὶ ἐμβαθύνει εἰς ψυχολογικὴν ἐξηγετικήν τοῦ φαινομένου, ἡ ὁποία εἶναι σκοπὸς καὶ τῆς σημερινῆς λαογραφίας.

Τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν ἀπασχόλησε καὶ ἡ περὶ Γίλλου πῖσις. Ἄλλ’ ἐν ᾧ ἐν ἀρχῇ τὴν προσδιορίζει μὲ τὰς λέξεις «ἀρχαῖον καὶ πολυθρόνῳ ὄνομα», κατωτέρω δηλοῖ ὅτι παρ’ ὅλας τὰς ἀναζητήσεις του δὲν ἀνεῦρε τὴν δαίμονα ταύτην «οὔτε παρὰ τοῖς λογίοις οὔτε παρὰ ταῖς ἀγρυπτικαῖς βίβλοις τοῦ Πορφυρίου» καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ περὶ Γίλλου μυθοπλαστία ὀφείλεται εἰς Ἑβραϊκὸν ἀπόκρυφον βιβλίον, ὅπου εἰσάγεται ὁ Σολομῶν «ὥσπερ ἐν δράματι ἀγγέλλων τὰ τῶν δαιμόνων ὀνόματα»³. Ἀναφέρων κατόπιν τὴν κατὰ τοὺς χρόνους του κρατοῦσαν δοξασίαν, ὅτι γραῖαι μάγισσαι ἔχουν τὴν δύναμιν πετρούμεναι ἢ μεταμορφοῦμεναι εἰς πτηνὰ νὰ εἰσέρχονται ἀφανῶς εἰς τὰς οἰκίας καὶ ν’ ἀναρροφῶσι τὸ αἷμα τῶν βρεφῶν, ἀμφι-

¹ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμὸς τόμ. Α’ 2, 251.

² Βλ. Στ. Κυριακίδου, Ἑλλην. Λαογραφία. Ἐν Ἀθήναις 1922, σελ. 152.

³ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. Ε’ 572.

σβητεῖ τὸ δυνατόν τῆς μεταβολῆς ἀνθρώπου εἰς ζῶον ἢ ζῶον εἰς ἄνθρωπον καὶ εἰς ἐπίρρωσιν φέρει ἐπιχείρημα ἐκ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης : «ἀπείρηται γὰρ πᾶσι φιλοσόφοις τῆς φύσεως ἡ μετάβασις καὶ οὔτε θηρίον ποτὲ ἂν ἐξανθρωπισθείη οὔτε μὴν ἄνθρωπος εἰς θῆρα μετενεχθείη, ἀλλ' οὔτε εἰς δαίμονα οὔτε εἰς ἄγγελον».

Ὅθεν καὶ τοῦ δαιμονίου τούτου τὴν ὑπαρξιν ἀμφισβητεῖ ὁ Ψελλός, τὴν δὲ γένεσιν αὐτοῦ πρέπει ν' ἀπέδιδεν εἰς τὸν αὐτὸν δεισιδαίμονα φόβον, εἰς ὃν καὶ τὴν περὶ Βαβουτζικαρίου δόξαν.

Τὴν ἐρμηνευτικὴν του προσπάθειαν ὁ Ψελλὸς ἐπεκτείνει καὶ εἰς τ' ἀφορῶντα τοὺς τρόπους καὶ τὰς μεθόδους τῆς μαγείας καὶ δεισιδαιμονίας. Εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ περὶ ταῦτα σοφία τοῦ ἀνδρός. Ἡ ἐρμηνεία, τὴν ὁποίαν δίδει εἰς πράξεις τῆς συμπαθητικῆς ἢ ἀναλογικῆς μαγείας εἶναι ὁρθή : «εἰκὼν δὲ καὶ τύπος διαβιβάζει τὴν ἐνέργειαν τῆς μαγείας πρὸς τὸ ἀρχέτυπον καὶ συντελεῖ πρὸς τὸ δρῶμενον καὶ σίδηρος σίζων καὶ ἄψυχος ἥχος μελετηθεὶς· καὶ πρὸς μὲν ἀγώγιμον πρᾶξιν αἰλουρος δύναται, πρὸς δὲ ἄγρυπνον ἢ νυκτερὸς καὶ ὁ νυκτικόραξ... καὶ ἐπεξηγεῖ : «ἀλλ' ἡμῖν ἀφανὴς ἡ αἰτία· πάντα γὰρ ἄγεται φυσικαῖς ὁλκαῖς καὶ τὰ μὲν τοῖς συγγενέσι προσκλίνεται, τὰ δὲ τοῖς ἄλλοις βιάζεται διὰ τὴν ἐν τῷ παντὶ σὺμπάθειαν καὶ τὸ τοῦ τόπου διάστημα οὐκ ἐμποδίζει ταῖς διηρημέναις πολλάκις ὕλαις πρὸς τὴν ἐνέργειαν»¹.

Πεπλανημένην ὑπολαμβάνει τὴν πίστιν εἰς τὰς περὶ τοῦ μέλλοντος μαντείας, ὡς καὶ εἰς τὰς ἀρρήτους δυνάμεις, τὰς ἀποδιδόμενας ὑπὸ τῶν πολλῶν «καὶ ζῶις καὶ λίθοις καὶ πόαις», ἐν τούτοις ἀναφέρει καταλεπτῶς καὶ τοὺς μαντικούς τῶν Ἑλλήνων τρόπους καὶ ὅσα ἡ κοινὴ πίστις ἐκλαμβάνει συλληπτικά καὶ ἀσυλληπτα, ἀτόκια καὶ ὀκυτόκια, αἵματαγωγὰ καὶ ἰσχαιμα, λέγων : «εἴ γε ζητοῖν» (καὶ περὶ τούτων) *φιλόσοφον οἶμαι δεῖν πρᾶγμα ποιεῖν*»². Ἐν τῷ δ' ἐκφράζει τὴν ἀποδοκιμασίαν του κατὰ τῶν χρησιμοποιούντων περίεργα καὶ ἐπιδᾶς εἰς ἀποτροπὴν ἀσθενειῶν ἢ κακοποιῶν ζωνφίων καὶ θηρίων³, δὲν διστάζει νὰ συστήσῃ εἰς τὸν καίσαρα Ἰωάννην ἄλλο δραστηκώτερον μέσον «τάς γε ἀντιπαθεῖς δυνάμεις εἰδὼς κατὰ τῶν λυμαινομένων ἰσχὺν ἐχούσας»· ὥσπερ ἀναιρετικὸν λοιπὸν φάρμακον καὶ καμπῶν καὶ ἀκρίδων καὶ ἐρυσίβης καὶ τῶν ἄλλων τῶν τὰς ἀμπέλους διαφθειρόντων ἢ διαβροσκομένων τὸ λήιον» ὑποδεικνύει τὴν δημιουργίαν «ἀφανοῦς» περὶ τὴν ἄμπελον «περιτειχίσματος» διὰ τῆς περιφορᾶς τοῦ σώματος ἐχίδνης, ἥτις ὁμως πρέπει νὰ συλληφθῇ κατὰ τὴν ἐπιτολὴν τοῦ ὕδρου, νὰ τμηθῇ ἀπὸ τῆς

¹ K. Σάθα, M.B. τ. E' 478. 477.

² K. Σάθα, M.B. τ. E' 57. Πρβλ. Migne, PG, 122, 887 κέ.

³ K. Σάθα, M.B. τ. E' 57. Pselli Scr. min. 2,130.

γέννος μέχρι τοῦ οὐραίου καὶ νὰ ἐξαρτηθῇ μίτῳ λεπτῷ¹. Ἡ ἔννοια δὲ τῆς δημιουργίας μαγικοῦ κύκλου πρὸς ἀποτροπὴν δαιμονίων ὑπόκειται παρὰ Ψελλῷ καὶ εἰς ὅσα λέγει περὶ τῶν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοτρόπιον ἀναπτομένων πυρῶν².

Περисπούδαστα διὰ τὴν ἐμφαινομένην ἐν αὐτοῖς ἐρμηνευτικὴν προσπάθειαν εἶναι καὶ τὰ παραδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης³. Δυστυχῶς, ἐπειδὴ ἀναφέρεται εἰς ἔθιμον γνωστότατον εἰς τοὺς συγχρόνους του, δὲν ἐκτείνεται εἰς πλήρη καὶ συστηματικὴν αὐτοῦ περιγραφὴν, ἀλλὰ φιλοσοφῶν ἐπὶ τοῦ πράγματος ἀνερευνᾷ «*τίς μὲν ἢ τῆς πανηγύρεως ὑπόθεσις, τί δὲ δηλοῖ τοῦνομα... πῶς γυναιξὶν ἀνεῖται ἡ τελετή, τίς τε ἡ κατὰ τῶν τοίχων γραφὴ καὶ τὰ διάφορα τῶν ἱστουρουσῶν σχήματα, τὰ μὲν ὅτι κατωρθώκασι, τὰ δὲ ὅτι διημαρτήκασιν*» (ξ.ἀ. σελ. 528).

Ἐκ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ (σ. 529) συνάγομεν, ὅτι ἡ ἐορτὴ αὕτη ἦγετο τὴν ἐπομένην τῆς πανηγύρεως τῶν Ἑγκαινίων, δηλ. τοῦ Γενεθλίου τῆς Πόλεως, ἥτοι τὴν 12 Μαΐου, ἐλάμβανον δ' εἰς αὐτὴν μέρος γυναῖκες πάσης ἡλικίας. Προσέτι ἐκ τῆς φράσεως «*γυναιξὶ μὲν ἢ τῆς Ἀγάθης παιζέσθω... ἡμῖν δὲ φιλοσοφείσθω τὸ πρᾶγμα*» (σελ. 527) ἐννοοῦμεν ὅτι πρόκειται περὶ ἐορτῆς ὅχι θρησκευτικῆς, ἀλλὰ κοσμικῆς, ἡ ὁποία ἐνεῖχε πολλὴν παιδιᾶς καὶ τρυφῆς ἥτοι διασκεδάσεις συνισταμένας εἰς χοροὺς καὶ ᾄσματα, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι τῆς πανηγύρεως μετέχουσι μόνον αἱ ἱστουροῦσαι ἢ ὑφαίνουσαι ἢ ξαίνουσαι τὰ ἔρια διὸ καὶ εἰς τὰ ἔργα τούτων, τὰ περὶ τὴν ἄτρακτον καὶ ἡλακτὴν καὶ τὴν ἱστουρικὴν κερκίδα, ἀναφέρονται καὶ αἱ κατὰ τῶν τοίχων γραφαὶ καὶ ἀναπλάσεις ἥτοι αἱ ἀπεικονίσεις, αἱ καλύπτουσαι τοὺς τοίχους εἰς τὸν χώρον τοῦ ἐορτασμοῦ.

Ὁ Ψελλός, «*εἰθισμένος*, ὥς λέγει, *νοερωτέρας ἐπιβολὰς ἐπιβάλλειν τοῖς πράγμασιν*» (σελ. 528), ζητεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ «*τῆς πανηγύρεως τὴν ὑπόθεσιν*» φέρων αὐτὴν εἰς συσχέτισιν πρὸς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγάθης, τὸ ὁποῖον ὀρθῶς καταλέγει εἰς τὰ ἐξ ἠθικῶν προτερημάτων ὀνόματα ὑπολαμβάνων δ' αὐτὸ ὥς προσωποποιίαν τινὰ τοῦ ἀγαθοῦ εἰς ὃ,τι ἀφορᾷ τὴν γυναῖκα, δηλονότι τὰ γυναικεῖα ἐπιτηδεύματα, λέγει: «*τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐν σώμασι καὶ ἐπιτηδεύ-*

¹ Pselli Scr. min. 2, 130 - 131.

² Migne, PG, 122, 880. Γνωστὴ εἰς τὸν Ψελλὸν εἶναι καὶ ἡ ἀποτρεπτικὴ τῶν δαιμόνων δύναμις τοῦ σιδήρου (PG, 122, 873), ὥς καὶ οἱ τρόποι, δι' ὧν ἡ μαντικὴ δύναμις μεταδίδεται (αὐτ. 856, διὰ βοτάνης ἢ δι' ἐμπτύσεως τῷ στόματι) ἢ δι' ὧν τὰ δαιμόνια «*ῥᾶστα χειροῦται τοῖς περιτώμασι, λέγω δὴ σιέλοις καὶ ὄνῃ καὶ θριξὶ παρὰ τοῦ μισροῦ τῶν γοήτων γένους*» (αὐτ. 869, βλ. καὶ 829).

³ Μ. Ψελλοῦ, [Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης], Κ. Σάφια, Μεσ. Βιβλ. Ε' 527 - 531.

μασι φαίνεται... ὅθεν καὶ τὴν βανανσίαν ὑποτάξαις αὐτῶν· καὶ ὁ χαλκοτύπος γὰρ καὶ ὁ ξριοβάφος πρὸς τὸ ἀγαθὸν τὰς τέχνας ἐργάζονται. Τί οὖν τὸ ἄρρεν τοῦ γένους μόνον προεσβεύσομεν, τὸ δὲ θῆλυ τοῦ τέλους ἀποστερήσομεν; οὐ μὲν οὖν, οὐ μὲν οὖν· ἀλλὰ καὶ αὐταὶ οὐ τὴν ἄτρακτον μάτην ἐλίττουσιν, οὐδὲ τὴν ἡλακάτην ἀνατυλίττουσιν, οὐδὲ τῇ κερκίδι τὴν ἰστοουργικὴν προᾶξιν ρυθμίζουσιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τι καὶ εἴνεκά του, καὶ τ' ἀγαθὸν χάριν, ὃ δὴ καὶ ὁμοῦσι καὶ πομπαῖς ἐτησiais γεραίρουσι, πλάττουσί τε καὶ γράφουσι καὶ μονοῦν σεβάζονται ταῖς τιμαῖς» (σελ. 529 κέξ.).

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι, κατὰ τὸν Ψελλόν, τὸ νόημα τῆς πανηγύρεως: ὁ ὕμνος καὶ ὁ ἔπαινος τῆς περὶ τὰ γυναικεῖα ἔργα ἀρετῆς¹.

Ποῖος ὁ γῶρος τοῦ ἑορτασμοῦ δὲν λέγει ῥητῶς ὁ συγγραφεὺς, ἀλλὰ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «τὸ ἱερατικὸν γένος οὐκ ἀμύητοι τοῦ πράγματος καθεστήκασιν», δηλ. ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντεστρατεύετο πρὸς τὴν τελετὴν, καὶ προσθίεται: «οὐδὲ ἀπαξιοῦσι τῶν ἱερῶν, ἀλλ' ὥσπερ ἐν προτεμενίσμασι, τ.ἐ. ἐν τοῖς προθύροις τοῦ ναοῦ, τὰς εἰκόνας ἰστώσι, καὶ τὰς πύλας τῇ τελετῇ ἀνεώγασιν, καὶ εἴσεισι τὸ γένος ἐν κόσμῳ καὶ τάξει καὶ θεραπεύουσι τὴν γραφὴν καὶ κόσμους τινὰς ταῖς εἰκόσι ἀνατιθέασιν, καὶ ὡς ἐμπύθῳ τῷ ἀπορρήτῳ τέλει προσίασι, καὶ χοροὺς ἰστώσι καὶ ἄσματα ᾄδουσι, τὰ μὲν πόρωθεν πεποιημένα, τὰ δὲ αὐτόθεν μουσουργούμενα καὶ ἀδόμενα» (σελ. 530).

Ἐκ τούτων δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι τόπος τοῦ πανηγυρισμοῦ ἦσαν τὰ πρόθυρα ἢ τὸ προαύλιον ναοῦ τινος, τοῦ ὁποῦ ἢ πύλη παρέμενεν ἀνοικτὴ πρὸς προσκύνησιν εἰς τὰς ἑορταζούσας.

Ἀκολούθως ὁ συγγραφεὺς τονίζει ὅτι τῆς τελετῆς δὲν μετέχουσι μόνον «μείρακες», ἀλλὰ «καὶ ὅσαι παρηγηκῦται καὶ ἔξωροι καὶ προεσβύτιδες ἀκριβῶς, αἱ δὴ καὶ π ρ ο μ ν ἡ σ τ ρ ι α ι τῆς τέχνης δοκοῦσιν· αὐταὶ τοιγαροῦν καὶ προΐστανται τοῦ χοροῦ καὶ κατάρχουσι τῆς φῶδης, καὶ τῆς τελετῆς δεικνύουσι τὰ ἐξαίρετα· αἱ δὲ (μείρακες) ἔπονται, ὥσπερ τᾶλλα καὶ ταῦτα μαθητάνουσαι καὶ προστετήκασιν ταῖς εἰκόσι». Αἱ γραιαὶ δηλαδὴ ἐπιδεικνύουν εἰς τὰς κορασίδας τὰς ἐκτεθειμένας ἐπὶ τῶν τοίχων εἰκόνας ἐπεξηγοῦσαι τὰς ἐν αὐταῖς εἰκονιζομένας μορφάς. Εἶναι δ' αἱ εἰκόνες ποικίλαι· ἐδῶ μὲν εἰκονίζεται ἰστός καὶ κρόκη καὶ ὕφασμα, ἐκεῖ δὲ λίνος ξανόμοιος μὲ τὴν ἐργάτιδα ἐπιτυχῶς ἐκτελοῦσαν τὸ ἔργον· ἡμπορεῖς ὅμως νὰ ἴδῃς, λέγει, καὶ ἄλλην πού ἔκαμε λάθος καὶ φαίνεται σὺν κοκκαλωμένῃ εἴτε διότι δὲν ἐκίνησε σωστά τὴν ἡλακάτην εἴτε διότι δὲν ἐταίριασε καλὰ τὰ μιτάκια μὲ τὸ στημόνι εἴτε διότι δὲν ἐτήρησεν ἴσην τὴν γραμμὴν τοῦ ὑφαινομένου. Δι' αὐτὸ ἄλλη μὲν

¹ Περὶ τῶν γυναικείων ἔργων παρὰ Βυζαντινοῖς βλ. Φ. Κορυλλέ, Βυζαντινὸς καὶ πολιτισμὸς. Τόμ. Β' 1, σελ. 232, Β' 2, σελ. 112 κέ. καὶ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ λαογραφικὰ τ. Α', σελ. 427 κέ.

παριστάνεται ὥς νὰ κρατῆται μετέωρος ὑψηλά, ἄλλη δὲ ὥς ἐρριμμένη καταγῆς καὶ μόνον ποὺ δὲν βγάζει φωνὴν διὰ τὸ πάθημά της· ἡ δὲ τιμωρὸς ρίπτουσα ἄγριον βλέμμα παρακινεῖ τὰς μαστιζούσας· ἡ δὲ μαστιζομένη ἀπολοφύρεται καὶ ὁ τρόμος της ἀποτυπώνεται εἰς τὴν μορφήν της· αἱ δὲ κορασίδες ποὺ βλέπουν τὴν εἰκόνα συναισθάνονται τὸν τρόμον της καὶ φοβοῦνται μὴν πάθουν καὶ αὐταὶ τὰ ἴδια.

«Ἄλλ' ἡ τελετὴ αὐθις ἐπανάγει πρὸς τὰ χαρμόσυνα καὶ ξυμβεβλήκασιν ἀλλήλαις τῶ χεῖρε καὶ ἐναλλάξ ἐπὶ θάτερον στρέφονται, ὥσπερ αἱ σφαῖραι πλανώμεναι τε καὶ οὐ πλανώμεναι, τὸ μὲν, ὅτι πρὸς ἔω, τὸ δέ, ὅτι πρὸς τὴν ἐσπέραν ἐλαύνουσι, καὶ ὁ ρυθμὸς ἔμμουσος καὶ κατὰ λόγον ὁ ἐπαυδός» (ξ.ἀ. σελ. 531).

Τί νὰ ὑποθέσωμεν τώρα περὶ τῆς γυναικείας ταύτης πανηγύρεως; Ὅτι ἦγετο εἰς τιμὴν τῆς ἁγίας Ἀγάθης δὲν συνάγεται ἐκ τοῦ κειμένου. Καὶ εἶναι μὲν ἐν τῇ περὶ Ψελλῶν διατριβῇ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου ὁ τίτλος τῆς πραγματείας: *Εἰς τὴν μεγάλην Κυριακὴν, ἑορτὴν τῆς ἁγίας Ἀγάθης, καὶ εἰς τὰς μαθητείας αὐτῆς*¹, ἀλλ' οὐδὲν τὸ σαφὲς προκύπτει ἐκ τῆς φράσεως ταύτης τοῦ Ἀλλατίου. Διότι ἡ ἑορτὴ τῆς ἁγίας Ἀγάθης, θεωρουμένης προστάτιδος κατὰ τοῦ κεραυνοῦ, ἦγετο τὴν 5 Φεβρουαρίου, ὅτε καὶ λιτανεῖται τοῦ λαοῦ καὶ δεήσεις ἐγίνοντο ἐν τῷ ναῷ αὐτῆς τῷ ἐν τῷ Τρικόνῳ τοῦ Ἐβδόμου². Ὅθεν δὲν ἀνῆκεν εἰς τὰς κινητὰς ἑορτὰς καὶ ἡ προσωνομία αὐτῆς «Μεγάλῃ Κυριακῇ» δὲν ἀρμόζει, οὐδ' ἀναφέρονται μαθήτριαί τῆς ἁγίας Ἀγάθης, συμμαρτυρήσασαι μετ' αὐτῆς³. Τοῦναντίον ὁ Ψελλὸς ὁμιλεῖ ἀπλῶς περὶ Ἀγάθης λέγων: «*Γυναίξι... ἡ τῆς Ἀγάθης παιζέσθω*»⁴. «*Ἐγωγε... τὴν τῆς Ἀγάθης κλῆσιν κατανενόηκα*»⁵.

¹ Leonis Alatii, De Psellis et eorum scriptis Diatriba. Romæ MDCXXXIV, σελ. 82. Migne, PG, 122, 519.

² Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει. (Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899), σελ. 69.

³ Καθ' ὑπόνοιαν ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ φίλου κ. Μ. Μανούσακα πρόκειται πιθανῶς περὶ δύο διαφόρων πονηματίων τοῦ Ψελλοῦ, μιᾶς ὁμιλίας αὐτοῦ εἰς τὴν Μεγάλῃ Κυριακῇ, ἥτοι τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, καὶ ἐτέρας πραγματείας αὐτοῦ ἀναφερομένης «Εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς ἁγίας (;) Ἀγάθης καὶ τὰς μαθητείας αὐτῆς», τὰ ὁποῖα ἴσως ὁ Ἀλλάτιος συνέφυρεν εἰς ἓν ἔργον.

⁴ Κ. Σάθ α, Μεσ. Βιβλ. Ε' 527.

⁵ Αὐτ. Ε' 528. — Δὲν νομίζω καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ σχέσις τις μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης καὶ τῆς παννυχίδος, τῆς τελομένης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων γυναικῶν εἰς τιμὴν τῆς Bona Dea, τῆς γυναικείας θεοῦ «ἥν Ἀγαθὴν ὀνομάζουσιν, ὥσπερ Ἕλληνες» (Πλουτάρχ. Καῖσ. 9. Ρωμαϊκὰ 20). Αὐτὴ ἐλατρεύετο μὲν ὑπὸ τῶν γυναικῶν, καὶ δὴ κατ' αὐστηρὸν ἀποκλεισμόν τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῆς ἑορτῆς, ἥτις ἦγετο τὰς πρῶτας ἡμέρας τοῦ Δεκεμβρίου, ἀλλ' αἱ δύο ἑορταὶ

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι ἀπλῶς δηλωτικὸν τοῦ γένους, δηλ. τῆς ἐργαζομένης γυναικός, ὡς ἐν τῶν κοινῶν γυναικείων ὀνομάτων κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ὡς εἶναι σήμερον τὸ τῆς Μαρίας, ὅταν εἰρυνεύομενοι τὴν ἀνέχειάν μας λέγωμεν : δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ Μαρία, δηλαδή ἡ ἀνύπαρκτος ὑπηρέτριά μας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ λαϊκῆς γυναικείας ἐφορτῆς, ἡ ὁποία ἔχει τὸ ἀνάλογόν της εἰς τὴν γνωστὴν ἐφορτὴν τῶν Γαλλίδων μοδιστρῶν, τῶν *Caterinettes*, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐφορτὴ ἀφεῶρα γενικῶς εἰς τὴν γυναικεῖαν χειροτεχνίαν καὶ ἦτο ὡς ἐκ τούτου ἐφορτὴ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν γυναικῶν τῆς λαϊκῆς τάξεως. Πιθανὸν καὶ ὅτι αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Ἀγάθης.

Πῶς δ' ἄραγε πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν «τὴν κατὰ τῶν τοίχων γραφὴν καὶ τὰ διάφορα τῶν ἱστορουμένων σχήματα, τὰ μέν, ὅτι κατορθώκασιν, τὰ δέ, ὅτι διημαρτήκασιν», κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ψελλοῦ ;

Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν ἱστορυγίαν καὶ τὴν ἐν ὑφάσμασι ποικιλικὴν τέχνην ἐγένετο πρῶτιστως κατ' οἶκον παρὰ τῆς μητρὸς, ὡς τοῦτο ρητῶς ὁ Ψελλὸς ἀναφέρει διὰ τὴν θυγατέρα Στυλιανήν, ἣτις «ἄρτι παρὰ μητρὸς ἐμβιβαζομένη πρὸς τὴν ἐν ὑφάσμασι ποικιλικὴν τέχνην καὶ πρὸς ταύτην μυσταγωγουμένη καὶ χειραγωγουμένη οὐ πολλῶν ἐδεήθη τῶν ἡμερῶν,... οὐ παιδευτρίων πλειόνων, οὐχ ὁδηγῶν ἐμπείρων· οὕτω τάχει φύσεως τῶν διδασκομένων ἀντελαμβάνετο...»¹. Ἀλλ' ἀκριβῶς εἰς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Ψελλοῦ ὑπονοοῦνται «παιδεύτριαι καὶ ὁδηγοὶ ἔμπειροι» διὰ τὰς ἥτιον εὐμαθήτους κορασίδας, καὶ πιθανῶς ὡς τοιαῦται πρέπει νὰ νοηθοῦν αἱ προμνήστρια τῆς τέχνης, αἱ προϊστάμεναι τοῦ χοροῦ καὶ τῆς τελετῆς κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Ἀγάθης. Ὅτι ὁμως παριστάνεται εἰς τὰς ἐκτεθειμένας κατὰ τῶν τοίχων γραφάς, μόνον ὡς σκηναὶ συμβαίνουσαι ἐν ἐπαγγελματικῷ σχολεῖν δύνανται νὰ νοηθοῦν. Θὰ ὑπῆρχον δηλαδή σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα προσερχόμεναι ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας αἱ κορασίδες ἐδιδάσκοντο ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν διδασκαλιστῶν τὴν χρῆσιν τῆς ἡλακᾶτης καὶ τῆς κερκίδος· ὡς δ' εἶναι πιθανώτατον, ἡ ἐν αὐτοῖς διδασκαλία θὰ ἐφήρμοζε τὰς

εἶναι προφανῶς κατὰ βάσιν διάφοροι. Σχέσις χρονολογικὴ θὰ ἡδύνατο ἴσως ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐφορτὴ τῶν Ἑγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς *Bona Dea*, τοῦ κειμένου εἰς τὴν κλιτὸν τοῦ Ἀβεντίνου ὑπὸ τὸν λεγ. *saxum sacrum*, εἰς ὃν ἐπίσης ἀπηγορεύετο ἡ εἴσοδος εἰς τοὺς ἄνδρας, ἦγετο τὴν 1ην Μαΐου, ἀλλὰ διὰ τὴν βυζαντινὴν πανήγυριν ἐννοοῦνται σαφῶς τὰ ἐγκαίνια τῆς Πόλεως (βλ. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912, σελ. 217 καὶ Eugen Fehrle, *Die Kultische Keuschheit im Altertum*. Giessen 1910, σελ. 126.

¹ K. Σάθ α, Μεσ. Βιβλ. Ε' 66.

συνήθεις καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἱερῶν γραμμάτων μεθόδους, ἦτοι τὰς μαστιγώσεις διὰ πᾶσαν παράλειψιν ἢ ἀδεξίαν χρῆσιν τῶν ὀργάνων τῆς τέχνης.

Ἐκ πραγματείας τοῦ καθηγητοῦ Πάνου Κρητικοῦ, δημοσιευθείσης εἰς τὸν ΙΔ' τόμον τῆς Λαογραφίας μετ' τὸν τίτλον «*Τὰ σχολεῖα τῆς ἀόρτσας εἰς τὴν Πάτμον*» μανθάνομεν, ὅτι ὅχι πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτὴν νῆσον τοῦ Αἰγαίου ὑφίσταντο εἰδικὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα φοιτᾶσαι αἱ κορασίδες ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἵου ἔτους τῆς ἡλικίας των ἐμάνθανον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν καὶ ἐποπτείαν τῆς «*δασκάλας*» τὸ πλέξιμον, μετ' ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ θὰ ἐσχημάτιζον τὴν προῖκα των. Κατὰ τὴν περιγραφὴν ἡ δασκάλα αὐστηρὰ καὶ ἀμείλικτος ἐρρῦθμιζε κάθε λόγον καὶ κάθε κίνησιν τῶν μαθητευομένων τιμωροῦσα μετ' τὴν ράβδον πᾶσαν τυχὸν ἀστοχίαν ἢ παρεκτροπὴν των.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον τοιαῦτα εἰδικὰ διὰ κορασίδας σχολεῖα νὰ ὑπῆρχον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, αἱ δὲ εἰκόνας αἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερόμεναι κατὰ τὴν πανηγυριν τῆς Ἀγάθης ν' ἀποδίδωσι σκηναὶς ἐκ τῶν εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα τελουμένων. Ὅτι δ' οἱ μαθητευόμενοι ἐπανηγύριζον ἐν Κωνσταντινουπόλει εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστόν. Ὅπως οἱ διδασκόμενοι τὴν τέχνην τῶν νοταρίων μετ' ἐμφυζέοντο κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἁγίων Νοταρίων (τὴν 25 Ὀκτωβρίου) καὶ περιήρχοντο τὰς ὁδοὺς θέαμα γιγνόμενοι ¹.

Γυναικεῖα πανηγυρις εἶναι γνωστὴ ὥς τελουμένη κατὰ μεταγενεστέρους χρόνους ἐν Φαναρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν 11 Ἰουλίου, ἐορτὴν τῆς ἁγίας Εὐφημίας. Κατὰ τὸν Μανουὴλ Γεδεών «ὁ ναὸς ἦτο ἀπὸ πρωίας μέχρι ἐσπέρας ἀνοικτός. Αἱ γυναῖκες ἀγοράζουσαι βελόνας ἀπὸ τῶν ἐφημερίων τοῦ ναοῦ διεπέρων αὐτὰς ἀπὸ τοῦ περιβάλλοντος τὸ λείψανον ὑφάσματος. Ἐλεγον δὲ ὅτι «*θὰ πᾶμεν νὰ προσκυνήσωμεν τὴν δασκάλτσαν*» ².

Τὸ ἔθιμον συνεχίζεται ἐν Ἀθήναις, εἰς τὸν συνοικισμὸν Νέας Χαλκηδόνης, ὅπου ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προσφύγων ναὸς τῆς ἁγίας. Κατὰ τὴν παράδοσιν ἡ Ἀγία «*ἦταν μοδίστρα καὶ δι' αὐτὸ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς οἱ ἐπίτροποι μοιράζον στὸν κόσμον βελόνες*» ³.

Ὡς γνωστόν, ἡ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐστράφη καὶ περὶ ἄλλα τινά, ὥς εἰς τὴν φωνὴν τὴν λέγουσαν «*Σήμερον τὰ ἅγια κόντουρα καὶ αὐριον ἢ Ἀνάληψις*», «*Πρὸς τὸ ἴδε καὶ τὸ ἐξέστηκεν*», τὸ «*ὅτι ἐφθασεν*» ⁴, αἱ δ' ἐξηγήσεις τῶν παρ' ἡμῖν ἀστείων λόγων ⁵ εἶναι ἡ παλαιο-

¹ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Α' 1, 95.

² Μ. Γεδεών, Περὶ τῶν μεγαλοπρεπέστερων ἐν Κωνσταντίνου Πόλει τελουμένων ἱεροκοσμικῶν πανηγύρεων. Λαογραφία ΙΓ' 237.

³ Κατ' ἀνακοίνωσιν Ν. Ψάλλη, Κωνσταντινουπολίτου.

⁴ Κ. Σάθια, Μεσ. Βιβλ. Ε' 532 - 541.

⁵ Αὐτ. 541 - 543.

τάτη συλλογὴ δημωδῶν παροιμιῶν μετὰ θεολογικῆς ἐρμηνείας, εἰς ἣν ἠκολούθησε σειρὰ ὅλη τοιούτων συλλογῶν.

Προσέτι ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἔγραψε περὶ ὁμοπλατοσκοπίας καὶ οἰωνοσκοπίας, περὶ ἐνεργείας δαιμόνων, τίνα περὶ δαιμόνων δοξάζουσιν Ἕλληνες, περὶ λίθων δυνάμεων κλ. ἔργα ἀξιόλογα διὰ τὰς περιοχόμενας εἰς αὐτὰ λαογραφικὰς εἰδήσεις.

Ἐξ ὧσων εἵπομεν καταφαίνεται, ὅτι δικαίως ὁ σοφώτατος καὶ ὑπέρτιμος Ψελλὸς θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος λαογράφος τῶν μέσων χρόνων διότι δὲν ἠρκέσθη ν' ἀσκήσῃ παρατήρησιν ἐπὶ τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐξήτησε καὶ νὰ κατανοήσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τοὺς λόγους, τὰς δοξασίας καὶ τὰ ἔθιμα τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ καὶ ἐνεβάρυνεν εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχὴν, ὧς καὶ ἡμεῖς προσπαθοῦμεν νὰ κάμωμεν σήμερον.

Γ. Α. ΜΕΓΑΣ